

Tekstproblemer i Vergils *Aeneide*¹

Et tekstkritisk studie af Aeneidens første sang

af Kristoffer Maribo

1. Introduktion

Vergils *Aeneide* er kendt som en af de absolut bedst overleverede tekster af en klassisk latinsk forfatter. Syv yderst værdifulde, dog ufuldstændige håndskrifter er bevaret fra det fjerde, femte og sjette århundrede e.Kr. sammen med tre kommentarer fra det fjerde og femte århundrede samt en betydningsfuld samling af skolier, der indeholder variantlæsninger og tekstkritiske diskussioner, fra det femte århundrede.² Men eftersom vi ikke besidder et forfattereksemplar af *Aeneiden*,³ og det tidligste håndskrift er flere end 400 år yngre end Vergil, er håndskrifttraditionen langt fra perfekt. Forskere har derfor længe diskuteret adskillige af håndskriftlæsningerne, og konjekturale løsninger til passager i *Aeneiden* bliver stadig foreslået, genoptaget og diskuteret.⁴

I denne artikel vil jeg undersøge de hyppigste former for tekstproblemer i *Aeneiden*. Som følge af artiklens begrænsede omfang vil min undersøgelse fokusere på digtets første sang, men jeg vil referere til digtets øvrige sange i løbet af artiklen. Derved håber jeg at kunne give læseren et indtryk af (i) generelle typer af tekstproblemer i *Aeneiden*, og (ii) hvordan forskere, fortidige som nutidige, har forsøgt at løse disse problemer. Først vil jeg give en kort skildring af *Aeneidens* tekstoverlevering, da jeg vil referere til håndskrifterne og kommentarerne senere i artiklen. Derefter vil jeg beskrive de metodologiske principper inden for tekstkritikken, som jeg vil bruge til at analysere tekstproblemerne i *Aeneiden*. Endelig vil jeg diskutere et udvalg af syv tekst-

-
1. Denne artikel er en let revideret (og oversat) version af en eksamensopgave, som jeg skrev på Corpus Christi College, University of Oxford, i foråret 2016. Jeg er min supervisor, professor Stephen Harrison, taknemmelig for hans generøse vejledning og lærerige kommentarer. Jeg har selv oversat artiklen fra engelsk til dansk.
 2. Disse håndskrifter og kommentarer vil jeg beskrive mere indgående i sektion 2 af denne artikel.
 3. Ej heller af nogen anden tekst af en klassisk forfatter; cf. Reynolds & Wilson (2013⁴) 208.
 4. Senest Conte (2016) om adskillige tekstproblemer i *Aeneiden* og Fessura (2013) om *Aen.* 4.423. Se også Smith (2011) 151 og Goold (1999) vii: "The text of Virgil has remained fairly uniform for centuries, but even today far too many false readings are current."

problemer i første sang af *Aeneiden*, som efter min mening er repræsentative for tekstproblemerne i digtet generelt. I godt halvdelen af disse tilfælde afviger jeg fra læsningerne i den nylige Teubner-udgave af *Aeneiden*, redigeret af Gian Biagio Conte.⁵ Alle oversættelser fra latin til dansk er mine egne.

2. Tekstoverleveringen af *Aeneiden*

Tekstoverleveringen af Vergils poesi er ganske ekstraordinær for en klassisk latinsk forfatter. Fra senantikken besidder vi intet mindre end syv håndskrifter i majuskelskrift (*FAMPVRG*),⁶ som stammer fra det fjerde til det sjette århundrede. Flere af disse håndskrifter siges at være i en strålende tilstand.⁷ Til sammenligning stammer de tidligst bevarede håndskrifter af Vergils samtidige Horats og Ovid fra det niende århundrede, altså flere end 400 år senere end det tidligste håndskrift af Vergil.⁸ De senantikke håndskrifter er alle ufuldstændige, men seks af dem indeholder enten sektioner af *Aeneiden* 1 (*FPVG*) eller hele *Aeneiden* 1 (*MR*); det yderst fragmentariske håndskrift *A* er det eneste af de senantikke kodekser, der ikke indeholder den første sang.⁹ I tillæg til de syv senantikke håndskrifter er 18 fragmentariske *papyri* bevaret, af hvilke Π^5 (sjette århundrede), Π^6 (fjerde århundrede), Π^7 (femte århundrede) og Π^8 (femte-sjette århundrede) bevidner nogle få ord af *Aeneiden* 1.¹⁰ Endelig har vi to minuskelhåndskrifter fra det ottende århundrede: håndskriftet *m*, der indeholder sektioner af *Aeneiden* 5 (704-25, 737-58) og *Aeneiden* 6 (39-57, 73-90), samt håndskriftet *p*, som indeholder sektioner af *Aeneiden* 1 (1-128) og *Aeneiden* 3 (682-85, 734).¹¹

5. Conte (2009).

6. F = *Vaticanus Vat. lat. 3225* (390'erne e.Kr.); A = *Vaticanus Vat. lat. 3256* (400-450 e.Kr.); M = *Florientinus Laurentianus xxxix I* (494 e.Kr.); P = *Vaticanus Palatinus lat. 1631* (490'erne e.Kr.); V = *Veronensis xl (38)* (5. århundrede e.Kr.); R = *Vaticanus Vat. lat. 3867* (sent 5. århundrede e.Kr.); G = *Sangallensis 1394* (6. århundrede e.Kr.).

7. For information om disse håndskrifter se særligt Smith (2011) 153-57, Conte (2009) vii-xii; xl-xlii, Geymonat (1995) 304-7 og Reynolds (1983b) 433-34. Se også den korte benævnelse i Courtney (1981) 13 og beskrivelsen i Mynors (1972²) v-vii.

8. Se Tarrant (1983a) 183 om Horats samt Tarrant (1983b) 259-84 om de enkelte digte af Ovid.

9. Cf. Conte (2009) xl-xli og Geymonat (1995) 305.

10. Se en liste over de 18 *papyri* og deres indhold i Geymonat (1973) xxii-xxiii.

11. m = *Monacensis lat. 29216/7, olim 29005/18*; p = *Parisinus lat. 7906*.

Der lader ikke til at være konsensus i forskningen om, hvilket af de senantikke håndskrifter der er det vigtigste for rekonstruktionen af Vergils poesi, ej heller synes håndskrifterne at være internt beslægtede;¹² men de næsten komplette kodekser *MP* og det mere fragmentariske *V* regnes almindeligvis for at være af vital betydning for rekonstruktionen af *Aeneiden*.¹³ *Codex Mediceus (M)* er det mest komplette af de senantikke håndskrifter, med *Bucolica* 1.1-6.47 som den eneste lakune.¹⁴ Håndskriftet blev formentlig skrevet omkring 494 e.Kr. i Rom med rustik majuskelskrift af to forskellige kopister.¹⁵ Det overlevede middelalderen i et benediktinsk kloster i Bobbio, en lille by i Norditalien, hvor Ciceros *De republica*, i modsætning hertil, blev gjort til en palimpsest og overskrevet med Augustin om *Salmerne* i det syvende århundrede.¹⁶ I det femtende århundrede blev *M* bragt tilbage til Rom, hvor den indflydelsesrige italienske humanist Julius Pomponius Laetius (1428-98) rettede i teksten med rødt blæk; disse rettelser er kendt under tegnet *M^P*.

Det næstmest komplette senantikke håndskrift er *Codex Palatinus (P)*, som indeholder godt 90% af *Aeneiden*,¹⁷ inklusiv *Aeneiden* 1.277-756.¹⁸ *P* blev skrevet i Italien i 490'erne med rustik majuskelskrift. I senantikken gjorde tre kopister, kendt som *P¹*, *P²* og *P³*, rettelser i teksten. Navnet på håndskriftet refererer til Bibliotheca Palatina i Heidelberg, hvortil håndskriftet ankom i det femtende århundrede; senere vendte det tilbage til dets nuværende placering i Vatikanbiblioteket i Rom. *Codex Palatinus* er formentlig blevet skrevet i det samme italienske *scriptorium* som *Codex Romanus (R)*. Dette håndskrift har 309 af dets oprindelige 412 blade bevaret, inklusiv hele *Aeneiden* 1 og, hvad vigtigt er, de dele af *Bucolica* 3 og 4, som mangler i *M* og *P*.¹⁹ Dette kodeks blev skrevet i det femte århundredes Italien, muligvis i Ravenna, med rustik majuskelskrift. Mario Geymonat beskriver håndskriftet som "a luxury codex of an almost

12. Smith (2011) 153.

13. Cf. Reynolds (1983b) 433-34.

14. Mynors (1972²) v.

15. Håndskriftet bærer en efterskrift, der meddeler, at det blev gennemgået og rettet af Turcius Rufus Apronianus Asterius, konsul i 494, *XI kal. Mai. Romae*, "21. april i Rom". For en transkription af efterskriften se Ammannati (2007) 228-29. Asterius' hånd forkortes *M^A*.

16. Se Reynolds & Wilson (2013⁴) 87 om palimpsesten af *De republica*.

17. Geymonats (1995) 305-6 optælling.

18. Conte (2009) xl.

19. Cf. Smith (2011) 154 og Mynors (1972²) v.

square format, written in careful and mannered capitals, with ample use of red ink”, og udstyret med 19 helsidesillustrationer i en orientaliserende stil.²⁰ Som ofte set i overdådigt illustrerede håndskrifter lader kopisten til at have været mere opmærksom på udsmykningen end på nøjagtigheden af transkriptionen. *R* betragtes følgelig som det mindst nøjagtige af de senantikke håndskrifter, med fejl der beskæmmer næsten hver en side.

Et langt mere pålideligt vidne til Vergils poesi er det fragmentariske *Codex Veronensis (V)*, skrevet med rustik majuskelskrift i det femte århundrede, og den righoldige kommentar i dets brede marginer, kaldet *scholia Veronensia*. De 51 bevarede blade, som indeholder omkring 1.300 vers af *Georgica* og adskillige dele af *Aeneiden* 1-6, 8-10 og 12, blev på et tidspunkt i det ottende århundrede gjort til en palimpsest og overskrevet med Gregor den Stores *Moralia in Iob*. Håndskriftet er muligvis blevet skrevet i det samme benediktinske kloster i Bobbio,²¹ hvor *Codex Mediceus* senere skulle tilbringe middelalderen. *Codex Sangallensis (G)*, skrevet i det sjette århundredes Italien, er en anden fragmentarisk palimpsest. I det tolvte og trettende århundrede blev nogle af håndskriftets blade udvisket og overskrevet, mens andre blev brugt til at indbinde og reparere andre håndskrifter.²² Omkring 400 vers af *Georgica* 4 og *Aeneiden* 1, 3-4 og 6 er bevaret, inklusiv *Aeneiden* 1.381-418 og 685-722.²³

Det sidste af de senantikke håndskrifter med læsninger i *Aeneiden* 1 er samtidig det ældste af håndskrifterne. Leighton D. Reynolds beskriver *Fulvii Ursini Schedae Vaticanae (F)* som “a magnificent book written in Italy in rustic capitals towards the end of the fourth century; it has fine illustrations and looks like a product of the professional booktrade.”²⁴ Selvom håndskriftet er nydeligt illustreret, beskrives det ikke som ligeså fejlfyldt som det ligeligt udsmykkede *R*. *Schedae Vaticanae* indeholder dele af *Aeneiden* 1-9 og 11, inklusiv *Aeneiden* 1.185-268, 419-521, 586-611 og 654-80. Det eneste senantikke håndskrift uden *Aeneiden* 1 er det yderst fragmentariske *Codex Augusteus (A)*,

20. Geymonat (1995) 306.

21. Smith (2011) 155.

22. Geymonat (1995) 307.

23. Conte (2009) xli.

24. Reynolds (1983b) 434.

skrevet mellem 400-450 med kvadratisk majuskelskrift. Blot fire folier af håndskriftet er bevaret, inklusiv dele af *Georgica* 1 og 3 samt *Aeneiden* 4.302-5.²⁵

Disse senantikke håndskrifter er understøttet af tre ligeså tidlige kommentarer fra det fjerde og tidlige femte århundrede. Den omfangsrigeste og tekstmæssigt mest betydningsfulde kommentar er skrevet af grammatikeren Maurus Servius Honoratus, også kendt som Servius Grammaticus, fra det fjerde århundrede e.Kr.²⁶ Kommentaren, som menes at være baseret på en nu tabt kommentar af Servius' lærer Aelius Donatus,²⁷ er bevaret i en næsten komplet tilstand, med *Bucolica* 1.37-2.10 som den eneste lakune. Den overleverede version af Servius' kommentar består faktisk af to respektive dele:

1. Kommentaren fra det fjerde århundrede af Servius Grammaticus.
2. Tilføjelser af kommentarer, sandsynligvis taget fra Aelius Donatus' nu tabte kommentar fra det fjerde århundrede.

De tilføjede kommentarer, formentlig føjet til Servius' kommentar i det ottende århundrede, blev udgivet for første gang af Pierre Daniel i 1600. Derfor kaldes disse tilføjede kommentarer almindeligvis for DServius eller Servius *auctus*, "udvidet".

Servius' kommentar er fantastisk vigtig for tekstkritikeren af flere årsager. For det første er den baseret på et vidne til teksten, som er uafhængigt af de senantikke majuskelhåndskrifter.²⁸ Derfor kan den meget vel indeholde ægte læsninger, som er blevet korrumpet i de senantikke håndskrifter; et eksempel herpå kan efter min mening ses i Servius' læsning *humi* (*Aen.* 1.193), hvor majuskelhåndskrifterne *FMR* overleverer *humo*.²⁹ For det andet registrerer den tekstvarianter og -diskussioner af tidligere

25. Conte (2009) xli, Mynors (1972²) vi.

26. Servius' kommentar er bevaret i adskillige håndskrifter fra det ottende århundrede og frem. Den eneste komplette udgave af Servius' kommentar til *Aeneiden* er af Thilo & Hagen (1881-84). Servius' kommentar til *Bucolica* og *Georgica* er udgivet af Thilo (1887). Servius bliver pt. udgivet på ny i den såkaldte 'Harvard Servius'-serie; indtil videre er der udgivet to bind, som dækker hhv. *Aen.* 1-2 (Rand *et al.* [1946]) og *Aen.* 3-5 (Stocker & Travis [1965]). Projektet er stadig undervejs, skønt det er blevet ramt af adskillige tilbageslag, for nyligt beskrevet af Tarrant (2016a) 148-49.

27. Fowler (1997) 73. Aelius Donatus må ikke forveksles med Tiberius Claudius Donatus, hvis bevarede kommentar til *Aeneiden* fra det fjerde århundrede jeg vil beskrive længere fremme.

28. Harrison (1991) xxxvi.

29. Jeg vil diskutere disse læsninger i sektion 4.1 af denne artikel.

forskere; Servius Grammaticus refererer typisk til sine forgængere som *quidam*, “nogle”, mens de tilføjede kommentarer hos DServius oftere nævner forskerne ved navn. Ikke alle informationerne i kommentaren er lige troværdige;³⁰ men dens store betydning for rekonstruktionen af Vergils tekst bevidnes i *apparatus criticus* i enhver moderne udgave af Vergil.

Mindre betydningsfuld for tekstkritikeren er *Interpretationes Vergilianae* af Servius' samtidige Tiberius Claudius Donatus (fjerde århundrede).³¹ Denne kommentar lader til at være blevet skrevet til forfatterens unge søn,³² og den er mere pædagogisk og mindre brugbar for tekstkritikeren end Servius' kommentar. Donat diskuterer ikke vanskeligheder i teksten, og han tilbyder blot et par enkelte tekstvarianter,³³ men nogle af hans fortolkninger er rent faktisk til gavn for tekstkritikeren; et eksempel herpå kan ses i Donats fortolkning af *laetitiaque dei* (*Aen.* 1.636), som jeg vil komme yderligere ind på nedenfor. Som titlen på kommentaren antyder, er dens primære fokus eksegetisk, og i denne henseende er Donats kommentar en yderst værdifuld tekst for den moderne litteraturkritiker.

Dette er også tilfældet for den sidste af de senantikke kommentarer til Vergil, Macrobius Ambrosius Theodosius' *Saturnalia* fra 430'erne.³⁴ Macrobius' *Saturnalia* er ikke en ord-til-ord kommentar som Servius' og Donats kommentarer; snarere er den en opdigtet dialog, hvor karaktererne blandt andre emner diskuterer Vergil (primært i bøgerne 4-6).³⁵ Samtalepartnerne nævner lejlighedsvis tekstproblemer, men Macrobius' hovedfokus er på Vergils retoriske teknik (bog 4), parallelle passager i tidligere poesi, primært hos Homer (bøgerne 5-6), og på at forsvare Vergil mod fjendtlige kritikere (bog 6).

30. For advarende bemærkninger se Fowler (1997) 77-78.

31. Udgivet af Georgii (1905-6).

32. Donat., *praefatio* (= Georgii [1905] 1): *haec, fili carissime, tui causa conscripsi*; “dette, min kæreste søn, har jeg nedskrevet for din skyld.”

33. Harrison (1991) xxxviii.

34. Den seneste udgave af Macrobius' *Saturnalia* er af Kaster (2011).

35. For en glimrende gennemgang af Vergil-diskussionerne i Macrobius' *Saturnalia* se Davies (1969) 17-23.

Vergils poesi kan, ganske enestående, etableres på baggrund af disse senantikke håndskrifter og kommentarer alene.³⁶ Men vores foregængere afholdt sig sandelig ikke fra at kopiere Vergil i middelalderen. Leighton D. Reynolds beskriver ligefrem håndskrifterne fra det niende århundrede som “the ‘silva immensa’ in which even Virgil’s stout hero needed divine assistance to pluck the lurking gold.”³⁷ Eftersom Vergils poesi er så velbevidnet i de senantikke håndskrifter, indtager de mange kodekser fra middelalderen ikke nogen primær position inden for tekstoverleveringen af hans digte. De kan dog være værdifulde som kilder for variantlæsninger og for tabte passager fra de senantikke håndskrifter. Jeg vil afslutningsvis kort nævne de to vigtigste middelalderlige håndskrifter for tekstetableringen af *Aeneiden* 1.³⁸ Først det yderst fragmentariske håndskrift *Codex Parisinus* (*p*) fra det ottende århundrede, skrevet i Tyskland med minuskelskrift og indeholdende *Aeneiden* 1.1-128 samt 3.682-5.734. Dernæst minuskelhåndskriftet *Codex Guelferbytanus* (niende århundrede), kendt som *γ*, der næsten helt sikkert nedstammer fra *P* og bevidner læsninger, som enten er uklare eller tabt i *P*.³⁹ Overensstemmelsen mellem håndskrifterne fra det niende og tiende århundrede benævnes ved tegnet *ω*.⁴⁰

3. Metodologiske principper inden for tekstkritikken

Evalueringen af tekstproblemer er hovedsageligt en subjektiv aktivitet. Oftest kan kritikerne ikke afgørende bevise, at en læsning er korrekt, så evalueringer af tekstproblemer afhænger af overtalelse og sandsynlighed. I Richard Tarrant’s ord, “textual critics cannot prove that their choices are correct; the most they can hope to do is lead their readers to believe that those choices are the best available ones.”⁴¹ Men, som Tarrant også rigtigt noterer, er ikke hvert et forslag lige gyldigt, og tekstkritiske argumenter skal

36. Kaster (1975) 1: “The text of the Eclogues, Georgics and Aeneid of Vergil, unlike the works of any other classical Latin poet, can be constructed entirely from the sources of late antiquity and so stands independent of the medieval and renaissance manuscripts upon which the texts of other authors are founded.” Se også Conte (2013) 41.

37. Reynolds (1983b) 435.

38. For en liste over de håndskrifter, der er relevante for *Aeneiden* 1, se *sigla codicum* i Austin (1971) xiv [upagineret].

39. Smith (2011) 157, Reynolds (1983b) 435.

40. Conte (2009) xliii. Geymonat (1973) xxi og Mynors (1972²) xvi inkluderer dog udelukkende håndskrifter fra det niende århundrede under dette *siglum*.

41. Tarrant (2016a) 41.

normalt leve op til bestemte betingelser. I denne sektion vil jeg kort præsentere de typer af tekstkritiske principper, som jeg vil benytte til at evaluere udvalget af tekstproblemer i *Aeneiden*.

Som vi skal se i den næste sektion af denne artikel, er der tre generelle typer af tekstproblemer i *Aeneiden*: (i) håndskriftsvarianter, (ii) passager med behov for konjekture, (iii) interpolationer og fejlplaceringer af vers. At vælge mellem lige velbevidnede håndskriftsvarianter og konjekture er ofte en vanskelig øvelse. Som en hjælpsom vejledning har Martin West defineret tre betingelser for evalueringen af håndskriftsvarianter og konjekture:⁴²

§1. Varianten eller konjektoren skal være i overensstemmelse med det, forfatteren formentlig har villet sige.⁴³

§2. Den skal være i overensstemmelse med forfatterens, lignende forfatteres og/eller periodens generelle praksis.

§3. Det skal kunne forklares, hvordan den oprindelige læsning er blevet korrumpet til de(n) overleverede læsning(er).

Hvis en variant eller konjektur opfylder disse tre betingelser, følger det ikke, at varianten eller konjektoren nødvendigvis er sand. Omvendt vil en sand læsning ikke nødvendigvis kunne opfylde alle tre betingelser; forskningen strides, for eksempel, betragteligt om værdien af palæografiske argumenter.⁴⁴ Men hvis en variant eller konjektur er i overensstemmelse med konteksten og med forfatterens generelle praksis, og årsagen til korrumperingen fornuftigt og tydeligt kan forklares, er der en god chance for, at læsningen rent faktisk kan være korrekt. På samme vis er det ikke altid muligt at tage forfatterens generelle praksis i betragtning, når man evaluerer en mulig interpola-

42. West (1973) 48.

43. Denne type argument blev mindeværdigt udtrykt af den tyske tekstkritiker Moritz Haupt og gentaget af den særdeles begavede, men stærkt polemiske A.E. Housman (1922) 77: "The prime requisite of a good emendation is that it should start from the thought; it is only afterwards that other considerations, such as those of metre, or possibilities, such as the interchange of letters, are taken into account. If the sense requires it, I am prepared to write *Constantinopolitanus* where the MSS have the monosyllabic interjection *o*."

44. Glimrende beskrevet af Conte (2013) 3-5 og Nisbet (1991) 66.

tion eller fejlplacering af en passage; men hvis forslaget kan gøre rede for §1 og §3, er der en god chance for, at det kan være korrekt.

Når kritikeren skal forklare §3, hvordan den foreslåede læsning er blevet korrumpet i håndskrifterne, kan de følgende årsager til korrumpning være til gavn.⁴⁵

§3a. *Lighed mellem bogstaver*. I majuskel- og minuskelhåndskrifter ser bestemte bogstaver tilstrækkelig ens ud til at sandsynliggøre, at de er blevet forvekslet med hinanden. For eksempel bliver I og L let forvekslet i den rustikke majuskelskrift, som de senantikke Vergilhåndskrifter er skrevet med.⁴⁶

§3b. *Assimilation*. Dette er en betegnelse for at få et ord til ukorrekt at kongruere med et andet ord i nærheden.

§3c. *Normalisering*. Det er generelt mere sandsynligt, at et usædvanligt ord er blevet erstattet med et mere sædvanligt ord end den anden vej rundt.

§3d. *Utrum in alterum abiturum erat*. Denne frase dækker over evalueringen af, hvilket af de pågældende ord der mest sandsynligt er blevet erstattet med det andet.⁴⁷

§3e. *Homoearchon / Homoeoteleuton*. Undladelsen af at kopiere et ord eller et vers på grund af ligheden mellem begyndelsen/slutningen af to ord eller vers.

§3f. *Sammenrod af håndskriftsider*. Sammenrod af sider i et håndskrift kan føre til fejlplaceringer af passager fra et sted i en tekst til et andet.

Denne liste over årsager til korrumpning er på ingen måde udtømmende; men det fremmer sandsynligheden af en fremført læsning, hvis korrumpningen kan forklares med en eller flere af disse årsager eller med tilsvarende simple palæografiske argumenter;⁴⁸ jo mindre udførlig en forklaring er, desto sandsynligere vil den generelt forekomme. I den følgende sektion af artiklen vil jeg referere til de ovennævnte principper

45. Cf. Reynolds & Wilson (2013⁴) 222-35, West (1973) 51-59, Willis (1972) 47-50.

46. Tarrant (2016a) 12 og Reynolds & Wilson (2013⁴) 224 nævner andre eksempler.

47. For dette og det relaterede princip *lectio difficilior potior*, "den vanskeligere læsning er den stærkere", se Reynolds & Wilson (2013⁴: 222-23).

48. Eksempelvis *haplografi* (at skrive én gang, hvad der burde være skrevet to gange) samt *dittografi* (at skrive to gange, hvad der burde være skrevet én gang).

og årsager til korrumpning i en parentes, hver gang jeg benytter dem i min argumentation.

4. Tekstproblemer i *Aeneiden* 1

Der er tre generelle former for tekstproblemer i *Aeneiden*:⁴⁹

1. Håndskriftsvarianter, som synes lige stærke (eks. *Aen.* 1.193, 236, 365, 604)
2. Passager med vanskelig grammatik eller mening, som kunne synes at have brug for konjekture (eks. *Aen.* 1.317, 429, 636, 703)
3. Mulige interpolationer eller fejlplaceringer af vers (eks. *Aen.* 1.367-68, 389, 426, 755-56)

Disse former for tekstproblemer er ikke unikke for *Aeneiden*; de forekommer hos næsten enhver klassisk forfatter, hvis værk er overleveret i flere end et håndskrift.⁵⁰ I det følgende vil jeg diskutere et repræsentativt udvalg af disse tekstproblemer fra den første sang af *Aeneiden*. Jeg benytter Gian Biagio Contes nylige Teubner-udgave af *Aeneiden* som referencetekst gennem hele sektionen.

4.1 Håndskriftsvarianter, som synes lige stærke

Aeneiden begyndte næsten øjeblikkeligt at blive kopieret efter digtets posthume udgivelse i ca. 17 f.Kr.⁵¹ Skønt vi besidder særdeles tidlige håndskrifter af digtet, er disse håndskrifter ikke desto mindre selv resultatet af generationer af kopier. Dette har givet rigeligt plads til kopistfejl og varianter gennem de århundreder, der er gået forud for de

49. Cf. Harrison (1991) xxxiv-xxxv om tiende sang.

50. Se senest Tarrant (2016a) 59-104 og Conte (2013) 31-98 for eksempler fra adskillige klassiske forfattere.

51. Geymonat (1995) 298-99.

senantikke håndskrifter. Således er tilsyneladende lige stærke håndskriftsvarianter blandt de hyppigst forekomne tekstproblemer i *Aeneiden*.⁵²

Til denne artikel har jeg valgt tre passager til undersøgelse, i hvilke (i) et substantiv, (ii) et adjektiv og (iii) et verbum diskuteres. I alle tre tilfælde er jeg enig med læsningerne i Gian Biagio Contes Teubner-udgave (2009).

1) *Aen.* 1.192-93

nec prius absistit quam septem ingentia uictor

*corpora fundat humi et numerum cum nauibus aequet.*⁵³

Aeneas er netop ankommet til den libyske kyst med syv af sine skibe (157-73). Mens hans udmattede mænd bygger bål på stranden, bestiger Aeneas en klippe i håb om at kunne skimte de skibe, som han har tabt kontakt med på havet (180-83). Desværre kan han ikke få øje på en eneste af sine gode venner; men han ser dog en kæmpe flok rådyr på strandbredden (184-86). Aeneas spænder øjeblikkeligt sin bue og begynder at beskyde rådyrerne for at kunne bringe føde tilbage til sine kammerater (187-91). Det udvalgte ord er *humi* (193). Den generelle senantikke læsning er ablativ-/dativformen *humo*, bevidnet af majuskelhåndskrifterne *FMR* og af minuskelhåndskriftet γ fra det niende århundrede. Den senere hånd γ^1 rettede imidlertid læsningen i γ til *humi*, som ligeledes er bevidnet hos Servius i hans senantikke kommentar. Ifølge Servius bruges

52. For yderligere eksempler på tilsyneladende lige stærke håndskriftsvarianter i *Aeneiden* 1 se eksempelvis: 11. *impulerit Myp*, *impulerat Rn*; 374. *componet M*, *componat FR*; 441. *umbrae E*, *umbra MPR*; 512. *avexerat MR*, *averterat FP*; 513. *percussus FPR*, *percussus M*; 599. *exhaustos BF2MP1*, *exhaustis Rwy*. I sit yderst koncise og selektive, men tekstmæssigt højst interessante *apparatus criticus* noterer Goold (1999) 262-596; (2000): 2-366 561 tilfælde af håndskriftsvarianter (*Aen.* 1: 25, *Aen.* 2: 38, *Aen.* 3: 30, *Aen.* 4: 33, *Aen.* 5: 59, *Aen.* 6: 64, *Aen.* 7: 33, *Aen.* 8: 51, *Aen.* 9: 54, *Aen.* 10: 62, *Aen.* 11: 49, *Aen.* 12: 63). Goold (1999) vii-ix lader i sit forord til at indikere, at han har været ansvarlig for tekstvalgene. Faircloughs oprindelige udgave har ikke været tilgængelig for mig, så jeg har ikke haft mulighed for at skelne mellem Faircloughs og Goolds respektive tekstvalg. Derfor refererer jeg konsekvent til Goold som udgiveren.

53. *Aen.* 1.192-93: "Han stopper heller ikke, før end han som sejrherre strækker syv kæmpe kroppe til jorden og udligner dem i antal med sine skibe."

humi adverbialt i betydningen “på jorden”.⁵⁴ Denne betydning støttes af *OLD* s.v. 1b, som ligeledes støtter betydningen “til jorden”, men den kunne også udtrykkes af den lokative ablativ i *humo*. Ydermere kunne hver læsning nemt korrumpes til den anden ved en fjernelse eller en tilføjelse af en enkelt streg (§3). Derfor synes håndskriftvarianterne at være lige stærke. Det samme problem kan iagttages hos Ovid *Met.* 10.210, hvor håndskriftet *P* fra det ellefte århundrede og en gruppe *codices recentiores* (Δ) overleverer det generelt accepterede *fusus humo*,⁵⁵ mens en hånd fra det tolvte/trettende århundrede i håndskriftet *N* fra det ellefte århundrede og en anden gruppe *codices recentiores* (Σ) overleverer *fusus humi*.⁵⁶

Varianten *humi* i *Aen.* 1.193 er generelt accepteret af udgivere og kommentatorer;⁵⁷ men godt halvdelen af udgiverne fra det seneste århundrede følger de senantikke håndskrifter ved at skrive *humo*.⁵⁸ I sit *apparatus criticus* henviser Geymonat til *Georgica* 2.460, hvor håndskrifterne enstemmigt overleverer *fundit humo facilem victum iustissima tellus*, “den yderst blide jordbund lader en let næring strømme fra jorden”; men her synes betydningen at være “fra jorden” snarere end “til jorden” (§1).⁵⁹ Læsningen hos Servius og håndskrifterne fra det niende og tiende århundrede stemmer ligeledes bedre overens med Vergils generelle praksis end læsningen i de senantikke håndskrifter (§2). Således overleverer håndskrifterne enstemmigt *humi* med forskellige former af *fundo* i *Aen.* 5.78, 6.423 og 11.665, med undtagelse af håndskriftet *p* (ottende århundrede) der overleverer *humo* i 5.78, skønt denne læsning snart blev rettet til *humi* af *p*¹.⁶⁰

54. Servius (= Rand *et al.* [1946] 108): *et est adverbialiter positum, ut (II 380) humi nitens, id est ‘per humum’*; “og det står adverbialt, ligesom (II 380) *bevægende sig på jorden*, det vil sige ‘hen ad jorden.’”

55. Reed (2013) 22, Tarrant (2004) 291, Anderson (1977) 236.

56. For de to grupper *codices recentiores*, Δ og Σ , se Tarrant (2004) xxii.

57. De la Cerda (1662) 40, Heyne & Wagner (1832) 103, Forbiger (1852) 45, Ribbeck (1860) 19, Conington (1884) 25, Page (1894) 6, Hirtzel (1900) [upagineret], Conway (1935) 56, Mynors (1972²) 109, Goold (1999) 274, Ganiban (2009) 41.

58. Mackail (1930) 15, Williams (1972) 7; 174, Geymonat (1973) 183, Perret (1981) 12.

59. Således også Heyne & Wagner (1832) 103-4.

60. *humi* bevidnes også enstemmigt i betydningen “til jorden” med andre verber i *Aen.* 5.481, 9.754, 10.697 og 11.640.

Eftersom *humi* er bredt bevidnet med verbet *fundo* i *Aeneiden* (§2), giver bedre mening end *humo* i konteksten (§1) og let kan korrumpes til *humo* i håndskrifterne (§3), mener jeg, at flertallet af udgiverne og kommentatorerne gør ret i at følge Servius og håndskrifterne fra det niende og tiende århundrede ved at skrive *humi*.

2) *Aen.* 1.234-37

*certe hinc Romanos olim uoluentibus annis,
hinc fore ductores reuocato a sanguine Teucris,
qui mare, qui terras omnis dicione tenerent,
pollicitus*⁶¹

Venus beskylder Jupiter for at bryde sit løfte, at Aeneas skal nå Latiums kyster og grundlægge det romerske folk, som skal herske over verden (229-37). Det udvalgte ord er *omnis* (236). Majuskelhåndskriftet *F* overleverer akkusativ pluralisformen *omnis*, mens *F2*, *V* og håndskriftet *c* fra det niende århundrede overleverer alternativformen *omnes*.⁶² På den anden side overleverer *MR* og γ ablativ singularisformen *omni*. Begge former er således lige godt bevidnet i de senantikke og senere håndskrifter. Udgivere og kommentatorer har traditionelt foretrukket læsningen *omni*.⁶³ Servius kommenterer, at “‘omni’ er bedre end ‘omnis’ til at udtrykke ‘med enhver form for magt’, det vil sige med fred, med love, med krig.”⁶⁴ Yderligere sammenligner Conington (1884) og Conway (1935) *omni dicione* med *omni ... cura*, “med enhver form for omsorg”, i *Aen.* 7.487:⁶⁵

61. *Aen.* 1.234-37: “Du lovede helt bestemt, at romerne herfra på et tidspunkt, når årene havde rullet, skulle fremkomme, at herskere herfra skulle fremkomme fra Teucers genkaldte blod, som skulle dominere havet, som skulle dominere hvert et land med deres magt.”

62. Foretrukket af Page (1894) 7: “*qui mare, qui terras omnes dicione tenerent*”.

63. De la Cerda (1662) 48, Heyne & Wagner (1832) 112, Forbiger (1852) 53, Ribbeck (1860) 23, Conington (1884) 30, Conway (1935) 56.

64. Servius (= Rand *et al.* [1946] 128): *melius ‘omni’ quam ‘omnis’, ut significet ‘omni potestate’, id est pace, legibus, bello.*

65. Conington (1884) 30, Conway (1935) 56.

*adsuetum imperiis soror omni Siluia cura
mollibus intexens ornabat cornua sertis*⁶⁶

Denne parallel finder jeg ikke synderligt overbevisende; den inkluderer ingen af nøgleordene i *Aen.* 1.236, nemlig *terras*, *dicione* og *tenerent*, ej heller bidrager den til at tydeliggøre, hvorfor romerne skulle “dominere landene med enhver form for magt” i stedet for “hvert et land med magt” (§1). De seneste år har udgivere og kommentatorer i stedet foretrukket læsningen *omnis*.⁶⁷

Vergils generelle brug af *dicio* i *Aeneiden* giver ikke megen hjælp. Substantivet optræder en enkelt gang med et definerende adjektiv (10.53) og to gange uden (1.622; 7.737). Det kan dog være sigende, at Vergil i *Aen.* 1.622 bruger verbet *teneo* i forbindelse med *dicio* uden et definerende adjektiv (§2). Hovedspørgsmålet må være, hvilket af ordene *terras* og *dicione* der har brug for en beskrivelse (§1). Jeg er enig med Page (1894) i, at *dicione* står fuldstændig fint alene,⁶⁸ mens *terras* muligvis kunne drage fordel af en beskrivelse. Jeg er ligeledes enig med Ganiban (2009) i, at betydningen af Venus' ord er at fremhæve den geografiske udstrækning af romernes herredømme,⁶⁹ snarere end midlerne hvormed de vil herske. Korrumpningen kan være sket gennem assimilation (§3b); kopisten kan have haft et øje på det næste ord, der skulle kopieres, *dicione*, og kan derfor have skrevet *omni* for at få det til at kongruere med kasus i *dicione*.⁷⁰ Af disse årsager mener jeg, at flertallet af de moderne udgivere gør ret i at følge håndskriftsvarianten *omnis*.

3) *Aen.* 1.365-66

*deuenerere locos ubi nunc ingentia cernes
moenia surgentemque nouae Karthaginis arcem*⁷¹

66. *Aen.* 7.487: “<Tyren>, som var vant til at adlyde ordrer, plejede deres søster Silvia at udsmykke med enhver form for omsorg, idet hun flettede bløde blomsterkranse rundt om dens horn”.

67. Hirtzel (1900) [upagineret], Mackail (1930) 18, Austin (1971) 90, Williams (1972) 8, Mynors (1972²) 110, Geymonat (1973) 185, Perret (1981) 14, Goold (1999) 278, Ganiban (2009) 47.

68. Page (1894) 163.

69. Ganiban (2009) 47.

70. For denne type korrumpning se Reynolds & Wilson (2013⁴) 232.

71. *Aen.* 1.365-66: “De kom ned til et sted, hvor du nu vil se det nye Karthagos enorme mure og voksende fæstning.”

Aeneas og Achates er taget afsted for at udforske det område, som de er blevet ført ind til af vinden, da Venus, forklædt som en ung jægerske, pludselig viser sig foran dem midt inde i en skov (305-20). Aeneas beder hende om at fortælle dem om området (331-32), og Venus svarer ved at beskrive Didos og hendes folks flugt fra den fönikiske havneby Tyros til Libyen (338-68). Det udvalgte ord er *cernes* (365). De to majuskelhåndskrifter *PR* samt minuskelhåndskriftet γ fra det niende århundrede overleverer futurumformen *cernes*, mens *M* og håndskrifterne *cej* fra det niende/tiende århundrede overleverer præsensformen *cernis*. Begge læsninger har dermed senantik autoritet, skønt *cernes* er en smule bedre bevidnet.

De fleste udgivere og kommentatorer foretrækker futurumformen *cernes*;⁷² men et mindretal trykker præsensformen *cernis*.⁷³ Det åbenlyse spørgsmål vil være, hvorvidt Aeneas rent faktisk ser på byen, mens hans moder fortæller ham om den, eller om han endnu har til gode at se den. Siden Venus *media sese tulit obuia silua* (314), "viste sig foran dem midt inde i skoven", er det vanskeligt at forestille sig, at de ser på byen, mens de taler med hinanden (§1). Dette understøttes af den omstændighed, at Aeneas og Achates efter deres møde med Venus går videre ud ad skovstien og bestiger en høj, før Vergil endelig beskriver deres syn af byen (418-40). Men flere af de udgivere og kommentatorer, som foretrækker *cernis*, er faktisk ikke uenige i, at Aeneas endnu har til gode at se byen. Forbiger (1852) kommenterer, at præsensformen konstant findes hos digterne, men han afstår fra at nævne paralleller,⁷⁴ mens Conway (1935) kalder præsensformen "more vivid", skønt han ikke forklarer hvorfor.⁷⁵

Præsensvarianten *cernis* er bestemt *lectio difficilior* i dette tilfælde (§3c; 3d); men jeg mener, at læsningen kræver en for udførlig forklaring, før den giver mening i konteksten (§1). Det er ganske sandsynligt, at *cernes* er blevet korrumpet til *cernis*, fordi kopisten netop havde skrevet *nunc*, "nu", tidligere i det samme vers (§3c; 3d). Siden *cernes* er bedre bevidnet i håndskrifterne og har behov for en mindre udførlig

72. De la Cerda (1662) 69, Ribbeck (1860) 33, Hirtzel (1900) [upagineret], Austin (1971) 133, Mackail (1930) 25, Mynors (1972²) 114, Williams (1972) 12, Geymonat (1973) 191, Perret (1981) 19, Goold (1999) 286, Ganiban (2009) 63.

73. Forbiger (1852) 76, Conington (1884) 44, Conway (1935) 10; 75. Heyne & Wagner (1832) 365 trykker *cernis* i deres tekst, men nævner *cernes* som en mulig læsning.

74. Forbiger (1852) 76.

75. Conway (1935) 75.

forklaring end *cernis*, siden ordet umiddelbart passer ind i konteksten (§1), og det ganske givet er blevet korrumperet som følge af det foregående *nunc* (§3), mener jeg, at flertallet af udgivere gør ret i at skrive *cernes*.

4.2 Konjekturale forslag

Passager med vanskelig mening eller syntaks, som kunne have brug for konjekturale løsninger, er relativt sjældne hos Vergil i sammenligning med hans samtidige Catul og Properts, hvis poesi er overleveret i en langt værre tilstand.⁷⁶ Ikke desto mindre er der adskillige passager i *Aeneiden*, som kunne have brug for konjekture.⁷⁷ Til denne artikel har jeg valgt to eksempler, som involverer (i) et egennavn og (ii) et ufærdigt vers.⁷⁸ I det sidste af disse eksempler afviger jeg fra læsningen i Gian Biagio Contes Teubner-udgave (2009).

1) *Aen.* 1.314-17

cui mater media sese tulit obuia silua
uirginis os habitumque gerens et uirginis arma
Spartanae, uel qualis equos Threissa fatigat
*Harpalyce uolucremque fuga praeuertitur Hebrum.*⁷⁹

76. Se for nyligt Kiss (2015b) xvii-xix om Catul og Heyworth & Morwood (2011) 44-50 om Properts.

77. Cf. fodnote 4.

78. Jeg foretrækker tilfældigvis overleveringen i begge disse tilfælde. Dette afspejler dog ikke mit generelle syn på behovet for konjekture i *Aeneiden*. Jeg mener, for eksempel, at en konjektur for *alta* er nødvendig i *Aen.* 1.429, da Vergil lader til at undgå ikke-efatiske gentagelser af to adjektiver i samme kasus; i sit omfangsrige studie af gentagelse i latinsk poesi citerer Wills (1996) 73-76 ikke et eneste tilfælde af ikke-efatisk gentagelse af et adjektiv i den samme kasus hos Vergil. Årsagen til, at jeg ikke har inkluderet dette eksempel i min generelle diskussion, er, at jeg ikke er sikker på, om *alta* bør rettes til *apta* (Bentley) eller måske til *illa*, som læsningen af håndskrifterne *FPy* i *Aen.* 2.448 kunne indikere.

79. *Aen.* 1.314-17: "Hans moder viste sig foran dem midt i skoven, med et ansigt og udseende som en ung kvinde og med en ung spartansk kvindes våben, eller ligesom den thrakiske Harpalyce, som udmatter heste, og som løber stærkere end den hurtige Hebrus-flod."

Vergil beskriver Venus' forklædning, som hun fremtræder foran Aeneas og Achates midt inde i en skov (314-20). Det udvalgte ord er *Hebrum* (317), overleveret af alle håndskrifterne såvel som af Servius.⁸⁰ Hebrus er navnet på den største flod i Thrakien, og overleveringen betyder bogstaveligt talt, at den unge thrakiske kvinde, som Venus sammenlignes med, “overgår den bevingede Hebrus-flod i hurtighed”. I 1699 foreslog Jan Rutgers konjekturen *Eurum*, “østenvinden”, i sin kommentar til Horats' *Ode* 1.25.⁸¹ Hvis denne konjektur er korrekt, skrev Vergil, at den unge thrakiske kvinde er så hurtig, at hun overgår østenvinden, og ikke Hebrus-floden, i hurtighed.

Passagen i Horats præsenterer et problem, som ligner problemet hos Vergil. Alle Horats-håndskrifterne overleverer *aridas frondes hiemis sodali / dedicet Hebro* (19-20), “<de unge mænd> dedikerer de tørre krans til Hebrus-floden, vinterens kammerat”. Aldus Manutius' udgave af Horats, udgivet i 1501, trykte konjekturen *Euro*, “til østenvinden”, hvilket siden er blevet universelt accepteret.⁸² Som Nisbet og Hubbard noterer i deres kommentar, er korrumpningen “to be explained by the common phonetic confusion of *b* and *v*”.⁸³ Jan Rutgers tænkte, at den samme korrumpning måske havde fundet sted hos Vergil. I sin kommentar angiver Rutgers to årsager til støtte for *Eurum* hos Vergil: “For det første fordi Hebrus er kendt for at være en særdeles langsom flod (...) For det andet fordi vinger normalt tilskrives vinde, men ikke floder.”⁸⁴

Rutgers' konjektur *Eurum* har ikke vundet megen støtte i tekstkritiske udgaver af *Aeneiden*. De fleste udgivere foretrækker overleveringen *Hebrum*;⁸⁵ men Ribbeck (1860) og Goold (1999) trykker Rutgers' konjektur,⁸⁶ mens Heyne og Wagner (1832)

80. Servius (= Rand *et al.* [1946] 166): *VOLVCREM HEBRVM multum quidem laudis flumini epitheto addidit, sed falsum est; nam est quietissimus etiam cum per hiemem crescit*; “VOLVCREM HEBRVM: Han gav stor ros til floden med dette epitete, men det er ukorrekt; for floden er særdeles langsom, selv når den vokser vinteren igennem.”

81. Rutgers (1699) 264-65.

82. Mayer (2012) 42; 177, Shackleton Bailey (1985) 29, Quinn (1980) 25; 171, Nisbet & Hubbard (1975²) 299, Villeneuve (1954) [upagineret], Klinger (1939) 28, Garrod (1912) 22 [upagineret]. Borzsák (1984) 26 er den eneste moderne udgiver, som følger overleveringen og trykker *Hebro*. For kritiske bemærkninger om Borzsáks ekstremt konservative udgave se Tarrant (2016a) 68 og (2016b) 300.

83. Nisbet & Hubbard (1975²) 299. For denne type korrumpning se Reynolds & Wilson (2013⁴) 227.

84. Rutgers (1699) 264-65: “*Primum, quod Ebrum quietissimum esse constet (...) Deinde quod ventis, non autem fluminibus alae assignentur*”.

85. De la Cerda (1662) 63, Forbiger (1852) 69, Conington (1884) 39, Hirtzel (1900) [upagineret], Mac-kail (1930) 22, Mynors (1972²) 112, Geymonat (1973) 189.

86. Ribbeck (1860) 29, Goold (1999) 284.

skriver *Hebrum* i deres tekst og nævner *Eurum* som en mulig læsning.⁸⁷ Jeg mener, at overleveringen giver meget bedre mening i konteksten end Rutgers' konjektur, hvis man læser *uolucrum* som en metafor for "hurtig" (*OLD* s.v. 2b).⁸⁸ Den omstændighed, at den unge kvinde beskrives som *Threissa*, "thrakisk" (316), placerer versene i en thrakisk kontekst og peger således mod læsningen *Hebrum* (§1). Conington (1884) noterer ganske fornuftigt, at den unge thrakiske kvinde dermed løber hurtigere end en af sit hjemlands floder.⁸⁹ På den anden side skriver Horats *Thracio bacchante ... uento* (11-12), "mens den thrakiske vind raser", nogle vers inden *Euro*; men her kan adjektivet ikke nær så overbevisende siges at stedfæste det ellers stedløse digt inden for en særligt thrakisk kontekst.⁹⁰ Adjektivet kan imidlertid have inspireret korrumperingen *Hebro*. Vergils generelle beskrivelser af Hebrus-floden hjælper ikke synderligt til at løse problemet. Hebrus-floden nævnes tre gange i Vergils poesi (§2),⁹¹ men blot en enkelt gang kvalificerer Vergil floden, i dette tilfælde med adjektivet *Oeagrius* (*Georg.* 4.524), et synonym for "thrakisk".

Et stærkere argument til støtte for overleveringen end den unge kvindes etnicitet er, at Silius Italicus (ca. 28-103) synes at referere til disse vers i *Punica* 2.73-75 (§2), et digt der åbenlyst og ofte trækker på *Aeneiden*:⁹²

*quales Threiciae Rhodopen Pangaeaque lustrant
saxosis nemora alta iugis cursuque fatigant
Hebrum*⁹³

87. Heyne & Wagner (1832) 129.

88. Vergil bruger også *uolucer* i betydningen "hurtig" i *Aen.* 10.440: *Turnum, qui uolucris curru medium secat agmen*; "Turnus, som skærer gennem midten af hærflanken med sin hurtige vogn" (§2).

89. Conington (1884) 39.

90. Således Nisbet & Hubbard (1975²) 299: "The fact that the Thracian north wind is mentioned does not put the poem near the Thracian river."

91. Verg. *Ecl.* 10.65, *Georg.* 4.463 og 4.524.

92. For nylige studier af Silius' brug af *Aeneiden* se Hulls (2011) og Ganiban (2010).

93. Sil. 2.73-75: "på samme måde strejfer de unge thrakiske kvinder gennem Rhodope-bjergkæden og de højtliggende skove på de stenede toppe af Pangaeus-bjerget, og med deres løb udmatter de Hebrus-floden".

Silius beskriver krigeren Asbythe, der, ligesom den forklædte Venus i *Aeneiden*, er en ung kvinde, som tilbringer sine dage med at jage (*Aen.* 1.318-20; *Sil.* 2.68-72). Skønt Hebrus-floden ikke beskrives som bevinget, og de unge thrakiske kvinder “udmatter Hebrus-floden med deres løb”, snarere end de “løber hurtigere end Hebrus-floden” som i *Aeneidens* overleverede tekst, mener jeg, at de to passager er tilstrækkeligt enslydende til at sandsynliggøre, at overleveringen *Hebrum* er den korrekte læsning i *Aen.* 1.317.

2) *Aen.* 1.633-36

*nec minus interea sociis ad litora mittit
 uiginti tauros, magnorum horrentia centum
 terga suum, pinguis centum cum matribus agnos,
 munera laetitiamque dii.*⁹⁴

Aeneas har netop afsløret sig selv over for Dido, som er fascineret af endelig at møde den mand, hun har hørt så meget om (595-630). For at vise sin villighed til at hjælpe de hårdt prøvede trojanere giver Dido ordre til at sende intet mindre end tyve tyre, et hundrede svin og to hundrede får til de forliste mænd på stranden. *Aen.* 1.636 er et halvvers, hvilket vil sige et vers, Vergil formentlig har efterladt ufærdigt ved sin død.⁹⁵ Versets ufærdige natur bidrager betydeligt til vanskeligheden i at fortolke det.⁹⁶ Håndskrifterne overleverer *dei*, “gudens”, hvilket Donat fornuftigt fortolker som “vin”,⁹⁷ da *dei* sandsynligvis refererer til Bacchus. Aulus Gellius foreslår konjekturen *dii* som en arkaisk genitiv af *dies*, “dagens”.⁹⁸ Dette ord kunne også være en genitivform af *dius*,

94. *Aen.* 1.633-36: “I mellemtiden sender hun til hans kammerater på stranden tyve tyre, et hundrede kæmpe svin med blævrende rygge, et hundrede fede får med deres mødre, gaver og dagens fornøjelse.”

95. Jeg vil beskrive disse halvvers yderligere længere nede i artiklen.

96. Cf. Austin (1971) 194: “The text of this incomplete line is a puzzle.”

97. Donat. (= Georgii [1905] 123).

98. Gell. *NA* 9.14.8-10: *in illo uersu non dubium est, quin ‘dii’ scripserit pro ‘diei’: munera laetitiamque dii, quod inperitiores ‘dei’ legunt ab insolentia scilicet uocis istius abhorrentes. Sic autem ‘dies, dii’ a ueteribus declinatum est, ut ‘fames, fami’, ‘pernicies, pernicii’, ‘progenies, progeni’, ‘luxuries, luxurii’, ‘acies, acii’;* “I dette vers er der ingen tvivl om, at Vergil skrev ‘dii’ i stedet for ‘diei’: *munera laetitiamque dii*, hvilket de mindre erfarne læser som ‘dei’, da de tydeligvis viger tilbage fra det usædvanlige i dette ord. Men ordet bøjes således ‘*dies, dii*’ af de ældre forfattere, ligesom ‘*fames, fami*’, ‘*pernicies, pernicii*’, ‘*progenies, progeni*’, ‘*luxuries, luxurii*’, ‘*acies, acii*’”

“guddom”, i hvilket tilfælde det ville være unødvendigt at afvige fra overleveringen. Endelig skriver Servius *laetitia* *que dei* i betydningen “vin” i sit *lemma*, men i sin kommentar nævner han konjekturen *die*, en anden genitiv af *dies*.⁹⁹ Et lille flertal af udgiverne følger Aulus Gellius og skriver *dii*;¹⁰⁰ en del trykker overleveringens *dei*,¹⁰¹ mens ingen udgiver endnu har støttet den alternative læsning hos Servius.

Hovedspørgsmålet er, til hvilket formål de adskillige dyr er sendt; er de sendt til spisning eller til ofring? Hvis de er sendt til spisning, er jeg enig med Austin (1971) i, at overleveringen *laetitia* *que dei*, “og gudens nydelse”, passer langt bedre i konteksten end Gellius' *dei* og Servius' *die* (§1).¹⁰² Til yderligere støtte for *laetitia* *que dei* står parallellen i *Aen.* 1.734: *laetitia* *Bacchus dator*, “Bacchus, giver af nydelse” (§2). Men hvis de mange dyr er sendt til ofring, kan den korrekte læsning måske være *laetitia* *que deis*, “en nydelse for guderne”, en endnu upubliceret konjektur. For at denne læsning kan være overbevisende, må det kunne sandsynliggøres, at *laetitia* kan bruges i forbindelse med guderne (§2). Vergil bruger *laetitia* syv andre steder i *Aeneiden*; ét sted i forbindelse med vin (1.734), og seks steder i forbindelse med menneskelig glæde (1.514, 3.100, 8.717, 9.637, 11.807, 12.700), men han bruger aldrig *laetitia* i forbindelse med ofringer til guderne. Det eneste andet sted i klassisk latinsk litteratur, hvor *laetitia* er bevidnet i forbindelse med guderne, er i fragment 14 af Vergils samtidige Varro Atacinus' (82-35 f.Kr.) *Chorographia*:

*Vidit et aetherio mundum torquerier axe
et septem aeternis sonitum dare vocibus orbis
nitentes aliis alios, quae maxima divis
laetitia est*¹⁰³

99. Servius (= Thilo & Hagen [1881] 115): *MVNERA LAETITIAMQUE DEI id est Liberi patris, ac per hoc, vinum (...) multi legunt 'laetitia* *que die, id est diei; "MVNERA LAETITIAMQUE DEI, det vil sige vingudens, og der igennem, vin (...) mange folk læser 'laetitia* *que die, det vil sige "dagens".*

100. Heyne & Wagner (1832) 187, Forbiger (1852) 121, Ribbeck (1860) 56, Hirtzel (1900) [upagineret], Mynors (1972²) 123, Geymonat (1973) 205.

101. De la Cerda (1662) 115, Conington (1884) 71, Mackail (1930) 38-39, Goold (1999) 306.

102. Austin (1971) 194.

103. Varro Atacinus *fr.* 14.1-4: “Han så både, at universet roteres på en æterisk akse, og at de syv planeter udsender en lyd med evige, individuelle toner, mens de bevæger sig, hvilket er den største glæde for guderne.” Fragmentet er bevaret hos Priscian, og *laetitia* bevidnes enstemmigt af håndskrifterne. For en nylig udgave af og kommentar til dette fragment se Hollis (2007) 167; 184-85.

Varro Atacinus' oversættelse af Apollonios Rhodios' *Argonautica* fra græsk til latin kan have påvirket *Aeneiden*,¹⁰⁴ men hans brug af *laetitia* i dette fragment af *Chorographia* refererer til himmelske fænomener og udgør dermed ikke en sandsynlig parallel til de mulige ofringer til guderne i *Aen.* 1.633-36 (§1).

Eftersom Vergil definerer Bacchus som *laetitiae Bacchus dator*, "Bacchus, giver af nydelse", i *Aen.* 1.734 (§2), mener jeg, at det er sandsynligt, at overleveringen refererer til vin, der skal nydes sammen med spisningen af dyrene (§1), og at overleveringen derfor er den korrekte læsning.

4.3 Interpolationer og fejlplaceringer af vers

Som nævnt efterlod Vergil *Aeneiden* i en ufærdig tilstand; ifølge den antikke tradition insisterede Vergil på, at digtet skulle brændes efter hans død.¹⁰⁵ Heldigvis modsatte hans venner og arvinger Lucius Varius og Plotius Tucca sig dette ønske, og *Aeneidens* ufærdige karakter afslører sig derfor i 57 ufærdige vers, også kaldet halvvers, digtet igennem.¹⁰⁶ *Aeneidens* ufærdige tilstand og store popularitet kan på et meget tidligt tidspunkt have inspireret læsere til at prøve at fuldende digtet ved at færdiggøre halvversene eller ved at tilføje halvvers enten af egen opfindelse eller andetsteds fra i digtet.¹⁰⁷ Endvidere har der gennem de 400 år, der adskiller Vergils død og de tidligst bevarede håndskrifter, været talløse situationer, hvor håndskriftsider kan være blevet tabt eller bragt i uorden. Ligesom i tilfældet med håndskriftsvarianter og falske

104. Hollis (2007) 178-79.

105. Donat. *Vit. Verg.* 39-41.

106. *Aen.* 1.534, 1.560, 1.636, 2.66, 2.233, 2.346, 2.468, 2.614, 2.623, 2.640, 2.720, 2.767, 2.787, 3.218, 3.316, 3.340, 3.470, 3.527, 3.640, 3.661, 4.44, 4.361, 4.400, 4.503, 4.516, 5.294, 5.322, 5.574, 5.653, 5.792, 5.815, 6.94, 6.835, 7.129, 7.248, 7.439, 7.455, 7.702, 7.760, 8.41, 8.469, 8.536, 9.167, 9.297, 9.467, 9.520, 9.721, 9.761, 10.17, 10.284, 10.490, 10.580, 10.728, 10.876, 11.375, 11.391, 12.631.

107. Conte (2016) 59; (2013) 41-43, Geymonat (1995) 299-302. Se også Donat. *Vit. Verg.* 41: *Edidit autem auctore Augusto Varius, sed summatim emendata, ut qui uersus etiam imperfectos sicut erant reliquerit; quos multi mox supplere conati non perinde ualuerunt ob difficultatem, quod omnia fere apud eum hemistichia absoluto perfectoque sunt sensu, praeter illud: quem tibi iam Troia;* "Varius udgav imidlertid på Augustus' ordre [*Aeneiden*], men en anelse rettet, så han lod de ufærdige vers være, som de var; snart forsøgte mange folk at færdiggøre disse vers, men de lykkedes ikke helt med det på grund af den vanskelighed, at næsten alle halvversene hos Vergil er fuldendte og perfekte i betydning, bortset fra dette: 'som nu for dig Troja' [3.340]". Goold (1999) 395 er enig i den sidste observation.

læsninger indeholder de senantikke håndskrifter derfor ganske givet adskillige interpolationer og fejlplaceringer af vers, til trods for at håndskrifterne selv er meget tidlige.

Til denne artikel har jeg valgt (i) et eksempel på en mulig fejlplacering af et vers fra et sted i *Aeneiden* til et andet og (ii) et eksempel på en mulig interpolation, som kan være blevet tilføjet for at færdiggøre et halvvers. De to eksempler forekommer inden for en afstand på 15 vers i en særdeles omdiskuteret passage.¹⁰⁸ I begge disse tilfælde afviger jeg fra læsningerne i Gian Biagio Contes Teubner-udgave (2009).

1) *Aen.* 1.365-69

*deuenero locos ubi nunc ingentia cernes
moenia surgentemque nouae Karthaginis arcem,
mercatique solum, facti de nomine Byrsam,
taurino quantum possent circumdare tergo.
sed uos qui tandem? quibus aut uenistis ab oris?*¹⁰⁹

Aeneas' moder Venus fortæller om, hvordan Dido og hendes mænd flygtede fra deres hjemby Tyros og grundlagde Karthago (340-68). De fleste udgivere trykker disse vers i den samme rækkefølge som Conte og de senantikke håndskrifter *FMPR*.¹¹⁰ Men et par forskere er af den opfattelse, at et vigtigt vers mangler i denne passage, og at det er blevet indsat længere henne i *Aeneiden* 1.

A.Y. Campbell kalder versene 367-68 "wholly unobjectionable in themselves"; men som et klimaks for en udførlig historie af en gud "they are deplorably, they are arrestingly flat."¹¹¹ I stedet foreslår han, at vers 426 (*iura magistratusque legunt sanctumque*

108. Det er eksempelvis blevet foreslået af Ribbeck (1860: 33), at versene 367-68 er blevet interpoleret, muligvis fra en kopists forklarende note i marginen. Ribbecks afvisning af disse vers har dog ikke vundet megen støtte blandt senere udgivere og kommentatorer.

109. *Aen.* 1.365-66: "De kom ned til et sted, hvor du nu vil se det nye Karthagos enorme mure og voksende fæstning, og de købte land, som de navngav Byrsa, så meget land som de kunne omfatte med et tyreskind. Men hvem er I egentlig? Eller fra hvilke kyster er I kommet?"

110. De la Cerda (1662) 69, Heyne & Wagner (1832) 139, Forbiger (1852) 76-78, Conington (1884) 44-45, Hirtzel (1900) [upagineret], Mackail (1930) 25, Mynors (1972²) 114, Geymonat (1973) 191, Perret (1981) 19.

111. Campbell (1938) 161.

senatum, “de udvælger love og dommere og et helligt senat”) bør læses efter vers 368: “These people are fleeing from a tyrant, and their goal is unattained until they have secured not only a site, but a constitution, laws, and judicature; which institutions will of course centre in the Byrsa or citadel”¹¹² (§1). Campbell argumenterer yderligere for, at verset kan være faldet ud som følge af “homoearchon, IAVR, IVRA”¹¹³ (§3e). Der er måske en trykfejl på dette sted i Campbells artikel; for jeg tænker, at den mulige homoearchon var TAVR (vers 368) og IVRA (vers 426). Under alle omstændigheder handler vers 426 bestemt om forfatningsmæssige love, og verset virker rigtigt nok temmeligt malplaceret i dets nuværende placering, hvor versene 424-25 omhandler bygningsarbejde.¹¹⁴ Korrumpningen kan være sket som følge af homoearchon (§3e), som Campbell foreslår, eller som følge af en sammenblanding af håndskriftsider (§3f). Dette fænomen er eksempelvis kendt fra sangene 1 og 4 af Lukrets' *De rerum natura*, hvor passager mangler i intervaller på 26 vers; dette korresponderer med en håndskriftside i den tabte arketype,¹¹⁵ præcis ligesom vers 426 i *Aeneiden* 1 er blevet rykket 58 vers, det vil sige ca. to håndskriftsider.

Campbells konjektur synes meget overbevisende for mig, men den har endnu til gode at blive støttet af andre udgivere end Goold (1999).¹¹⁶ Eftersom vers 426 virker til at passe bedre ind i grundlæggelsen af en by i versene 365-66 end i selve bygningsarbejdet i versene 424-25 (§1), og siden den mulige korrumpning kan forklares enten ved homoearchon eller ved en sammenblanding af håndskriftsider, som ligeledes er kendt fra Lukrets (§3), mener jeg, at det er rimeligt at foreslå, at vers 426 skal læses efter vers 368.

112. Campbell (1938) 161.

113. Campbell (1938) 162.

114. Cf. Austin (1971) 148: “The line has full manuscript authority, but it is incongruous in the middle of this account of the building-operations, and does not fit the structure *pars ... alii ... alii*”.

115. Senest Butterfield (2013) 299. Se også den indflydelsesrige artikel af Goold (1958) 21; 24-28.

116. Goold (1999) 286.

2) *Aen.* 1.378-80

*sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste penates
classe ueho mecum, fama super aethera notus;
Italiam quaero patriam [et genus ab Ioue summo].*¹¹⁷

Den tyriske jægerske, Venus i forklædning, har netop stillet Aeneas tre spørgsmål: (i) hvem han er, (ii) hvorfra han kommer, og (iii) hvor han er på vej hen. Aeneas svarer hende ved at sige, (i) at han er den trofaste Aeneas, (ii) at han kommer fra et uspecificeret sted, og (iii) at han søger Italien. Disse tre vers er enstemmigt overleveret af håndskrifterne med undtagelse af *R*, som overleverer *magno* i stedet for *summo* i vers 380. Flertallet af udgiverne følger håndskrifterne og mistænker ikke passagens ægthed.

Som vist i citatet foreslår Gian Biagio Conte (2009) i sin Teubner-udgave, at det sidste halvvers er en interpolation, en læsning allerede foreslået af Goold (1999), som anså halvverset for at være “suspect”.¹¹⁸ Conte har for nylig uddybet sin læsning og forklaret, at han betragter halvverset som en interpolation fra sjette sang af *Aeneiden* (6.122-23).¹¹⁹

*quid Thesea magnum,
quid memorem Alciden? et mi genus ab Ioue summo.*¹²⁰

Her beder Aeneas Sibyllen om at lade ham komme ned i underverdenen, så han vil kunne se sin fader igen (6.106-11). Aeneas minder Sibyllen om, at også han nedstammer fra Jupiter ligesom Orpheus, Pollux, Theseus og Hercules, som alle er blevet givet det privilegium at besøge dødsriget, mens de endnu er i live (6.119-23). Conte argumenterer for, at halvverset *et – summo* passer perfekt ind i denne sammen-

117. *Aen.* 1.378-80: “Jeg er den trofaste Aeneas, som bærer med mig på min flåde guddommene fra mit hjem, revet væk fra fjenderne, og som er kendt for min berømmelse over skyerne; Jeg søger Italien, mit fædreland [og jeg er en efterkommer af Jupiter, den højeste].”

118. Goold (1999) 288, der ligesom Conte henviser til *Aen.* 6.123.

119. Conte (2016) 57-59.

120. *Aen.* 6.122-23: “Hvorfor skulle jeg nævne den store Theseus, hvorfor Hercules, efterkommeren af Alceus? Også jeg nedstammer fra Jupiter, den højeste.”

hæng, men at det er “quite inappropriate” i 1.380, eftersom Aeneas allerede har besvaret den unge jægerskes tre spørgsmål ved at fortælle, hvem han er, hvorfra han kommer, og hvor han er på vej hen, inden han efter Contes opfattelse nævner, at han nedstammer fra Jupiter: “this little phrase sounds quite fatuous and out of place here, almost like a stupid boast.”¹²¹ Hvis vi sætter et komma mellem *patriam* og *genus*, må det sidste halvvers ganske vist henvise til Aeneas’ guddommelige nedstamning. Men i dette tilfælde er halvverset ikke nødvendigvis overflødig, sådan som Conte mener. I stedet kunne det anses for vidunderligt ironisk, at Aeneas uvidende understreger sin nedstamning fra Jupiter over for sin moder, som er ansvarlig for netop dette slægtskab, og halvverset specificerer yderligere den ellers temmeligt intetsigende introduktion *sum pius Aeneas* (378), “jeg er den trofaste Aeneas” (§1). Men dette beviser ikke, at halvverset nødvendigvis er ægte, da det ligeså let kunne være blevet tilføjet af en beundringsværdigt opfindsom kopist som af Vergil selv.

Den generelle opfattelse blandt kommentatorerne er imidlertid ikke, at halvverset *et genus ab Ioue summo* beskriver Aeneas, sådan som det bestemt gør i 6.123, men at det tjener som et yderligere objekt for *quaero* (§1). Servius noterer, at Aeneas med *genus* henviser til Dardanus, søn af Jupiter og stamfader for Troja,¹²² og Austin (1971) tilføjer yderligere, at kommaet efter *patriam* i Mynors' udgave bør fjernes: “*genus* is then accusative, an extension of *patriam*, and by ‘the race sprung from highest Iuppiter’ Aeneas means his kinsmen in Italy, descended through Dardanus.”¹²³ Denne opfattelse deles af Page (1894), Conway (1935) og Ganiban (2009).¹²⁴ Conte finder denne fortolkning absurd, fordi Aeneas allerede nedstammer fra Jupiter; men han forklarer ikke, hvorfor det skulle være et specielt problem.¹²⁵ Faktisk indebærer fortolkningen af *genus* som et yderligere objekt for *quaero*, at *genus* tydeliggør årsagen til, at Aeneas stræber efter at komme til Italien. Derudover fortæller de frygiske husguder

121. Conte (2016) 58.

122. Servius (= Rand *et al.* [1946] 186): *genus ab Ioue, ideo, quia ex Electra et Ioue Dardanus Iasiusque nati sunt, Dardanus autem auctor est Troiae. et bene ad tria interrogata respondet, qui esset, unde venisset, quo tenderet*; “genus ab Ioue’, altså, fordi Dardanus og Iasius blev født af Elektra og Jupiter, og Dardanus ligeledes er Trojas stamfader. Og han besvarer ganske fint de tre spørgsmål, hvem han er, hvorfra han er kommet, og hvor han er på vej hen.”

123. Austin (1971) 137-38.

124. Page (1894) 177, Conway (1935) 77, Ganiban (2009) 65.

125. Conte (2016) 58.

Aeneas i *Aen.* 3.147-71, at Dardanus stammer fra Italien, og at Aeneas skal tage afsted til Italien med det samme (§2).

På baggrund af dette mener jeg, at det er højst sandsynligt, at Aeneas i *Aen.* 1.380 siger: "Jeg søger Italien, mit fædreland, og et folk, der nedstammer fra Jupiter." Dermed er jeg enig med kommentatorerne i, at *et genus ab Ioue summo* tjener som et yderligere genstandsled for *quaero* – hvorfor intet komma bør placeres mellem *patriam* og *et* – og at det højst sandsynligt er et ægte halvvers.

5. Afsluttende bemærkninger

Jeg håber at have demonstreret, at det kan være tiden værd at overveje tekstproblemer, mens man læser *Aeneiden*. Skønt de vigtigste håndskrifter er ekstraordinært tidlige, er de selv resultatet af generationer af kopier. I løbet af de århundreder, der er gået forud for de senantikke håndskrifter, har der været rige muligheder for, at variantlæsninger kunne opstå, at vers kunne blive fejlplaceret eller indsat, og at ord kunne blive korrumpet. Takket være flittige og begavede forskere gennem adskillige århundreder besidder vi nu en fuldkommen forståelig og skøn version af *Aeneiden*. Men som denne artikel forhåbentligt har vist, er der stadig behov for at diskutere variantlæsninger, for at stille spørgsmålstejn ved placeringen og ægtheden af vers samt for at prøve at løse de passager i digtet, som stadig kunne have brug for konjekturrelle løsninger. Dette er en del af den store glæde (og lejlighedsvis frustration) ved at læse klassisk græsk og latinsk litteratur.

Litteraturliste

- Ammannati, G. 2007. "Ancora sulla sottoscrizione del console Asterio e sulla datazione del Virgilio Mediceo", *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 58: 227-39.
- Anderson, W. 1977. *P. Ouidii Nasonis Metamorphoses*, Leipzig.
- Augoustakis, A. 2010, ed. *Brill's Companion to Silius Italicus*, Leiden & Boston.
- Austin, R.G. 1971. *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Primus*, Oxford.
- Borzsák, S. 1984. *Q. Horati Flacci Opera*, Leipzig.
- Butterfield, D. 2013. *The Early History of Lucretius' De Rerum Natura*, Cambridge.
- Campbell, A.Y. 1938. "Aeneidea", *The Classical Review* 52.5: 161-63.
- Conington, J. 1884. *P. Vergili Maronis Opera. Vol II*, London.
- Conte, G.B. 2009. *P. Vergilius Maro. Aeneis*, Berlin & New York.
- 2013. *Ope ingenii. Experiences of Textual Criticism*, Berlin.
- 2016. "On the Text of the *Aeneid*: An Editor's Experience" i Hunter & Oakley (2016) 54-67.
- Conway, R.S. 1935. *P. Vergili Maronis Liber Primus*, Cambridge.
- Davies, P.V. 1969. *Macrobius, the Saturnalia. Translated with an Introduction and Notes*, New York & London.
- De la Cerda, I.L. 1662. *P. Virgilii Maronis Aeneidos, Libri Sex Priores Argumentis ...*, Toledo.
- Forbiger, A. 1852. *P. Virgilii Maronis Opera. Pars II. Aeneidos L. I-VI. continens*, Leipzig.
- Fowler, D. 1997. "The Virgil commentary of Servius" i Martindale (1997) 73-78.
- Fressura, M. 2013. "Verg. Aen. 4,423 in P.Colt II1", *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 70: 157-71.
- Ganiban, R.T. 2009. *Vergil. Aeneid: Book 1*, Newburyport, Massachusetts.

- 2010. "Virgil's Dido and the Heroism of Hannibal in Silius' *Punica*", i Augoustakis (2010) 73-98.
- Garrod, H.W. 1912. *Q. Horati Flacci Opera. Recognovit Brevique Adnotatione Critica Instruxit Edvardus C. Wickham, Editio Altera Curante H.W. Garrod*, Oxford.
- Georgii, H. 1905-6. *Tib. Claudius Donatus. Interpretationes Vergilianae*, vols. I-II, Stuttgart.
- Geymonat, M. 1973. *P. Vergili Maronis Opera*, Torino.
- 1995. "The Transmission of Virgil's Works in Antiquity and the Middle Ages", i Horsfall (1995): 293-312.
- Goold, G.P. 1958. "A Lost Manuscript of Lucretius", *Acta Classica* 1: 21-30.
- 1999. *Virgil. Eclogues, Georgics, Aeneid I-VI. With an English Translation by H. Rushton Fairclough. Revised by G.P. Goold*, Cambridge, MA & London.
- 2000. *Virgil. Aeneid VII-XII, Appendix Vergiliana. With an English Translation by H. Rushton Fairclough. Revised by G.P. Goold*, Cambridge, MA & London.
- Harrison, S.J. 1991. *Vergil, Aeneid 10, with Introduction, Translation and Commentary*, Oxford.
- Heyne, C.G. & Wagner, G.E.P. 1832. *Publius Virgilius Maro. Varietate Lectionis et Perpetua Adnotatione illustratus a Christ. Gottl. Heyne. Editio Quarta curavit Ge. Phil. Eberard. Wagner. Volumen Secundum, Aeneidis Libri I-VI*, Leipzig & London.
- Heyworth, S.J. & Morwood, H.W. 2011. *A Commentary on Propertius: Book 3*, Oxford.
- Hirtzel, F.A. 1901. *P. Vergili Maronis Opera*, Oxford.
- Hollis, A.S. 2007. *Fragments of Roman Poetry c. 60 BC - AD 20*, Oxford.
- Horsfall, N. (ed.) 1995. *A Companion to the Study of Virgil*, Leiden.
- Housman, A.E. 1922. "The Application of Thought to Textual Criticism", *Proceedings of the Classical Association* 18: 67-84.

- Hulls, J.-M. 2011. "Re-casting the Master: Further Faces of Virgil in Imperial Rome", *Proceedings of the Virgil Society* 27: 155-83.
- Hunter, R. & Oakley, S.P. (ed.) 2016. *Latin Literature and its Transmission*, Cambridge.
- Kaster, R.A. 1975. *The Tradition of the Text of the Aeneid in the Ninth Century*, doct. dissertation, Harvard University, Cambridge, MA.
- 2011. *Macrobii Ambrosii Theodosii Saturnalia*, Oxford.
- Kiss, D. (ed.) 2015a. *What Catullus Wrote*, Swansea.
- 2015b. "Introduction: A Sketch of the Textual Transmission", i Kiss (2015a) xiii-xix.
- Klinger, F. 1939. *Q. Horati Flacci Opera*, Leipzig.
- Mackail, J.W. 1930. *The Aeneid. Edited with Introduction and Commentary*, Oxford.
- Martindale, C. (ed.) 1997. *The Cambridge Companion to Virgil*, Cambridge.
- Mayer, R. 2012. *Horace: Odes Book I*, Cambridge.
- Mynors, R.A.B. 1972² [1969]. *P. Vergili Maronis Opera*, Oxford.
- Nisbet, R.G.M. 1991. "How Textual Conjectures Are Made", *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 26: 65-91.
- Nisbet, R.G.M. & Hubbard, M. 1975² [1970]. *A Commentary on Horace: Odes. Book 1*, Oxford.
- Perret, J. 1981. *Virgile. Énéide. Livres I-IV*, Paris.
- Quinn, K. 1980. *Horace: The Odes*, London.
- Rand, E.K. & Savage, J.J. & Smith, H.T & Waldrop G.B. (eds.) 1946. *Servianorum in Vergilii Carmina Commentariorum, Editionis Harvardianae, Volumen II, quod in Aeneidos Libros I et II Explanationes Continet*, Lancaster, PA.
- Reed, J.D. 2013. *Ovidio. Metamorfosi. Volume V (Libri X-XII)*, Roma.
- Reynolds, L.D. (ed.) 1983a. *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, Oxford.

- 1983b. "Virgil", i Reynolds (1983a) 433-36.
- Reynolds, L.D. & Wilson, N.G. 2013⁴ [1968]. *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford.
- Ribbeck, O. 1860. *P. Vergili Maronis. Aeneidos Libri I-VI*, Leipzig.
- Rutgers, J. 1699. *Q. Horatius Flaccus. Accedunt J. Rutgersii Lectiones Venusinae*, Utrecht.
- Shackleton Bailey, D.R. 1985. *Q. Horatius Flaccus Opera*, Stuttgart.
- Stocker, A.F. & Travis, A.H. (eds.) 1965. *Servianorum in Vergilii Carmina Commentariorum, Editionis Harvardianae, Volumen III, quod in Aeneidos Libros III-V Explanations Continet*, Oxford.
- Tarrant, R.J. 1983a. "Horace", i Reynolds (1983a) 182-86.
- 1983b. "Ovid", i Reynolds (1983b) 257-84.
- 2004. *P. Ovidi Nasonis Metamorphoses*, Oxford.
- 2016a. *Texts, Editors, and Readers*, Cambridge.
- 2016b. "A New Critical Edition of Horace", i Hunter & Oakley (2016) 291-321.
- Thilo, G. (ed.) 1887. *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii Bucolica and Georgica Commentarii*, Leipzig.
- Thilo, G. & Hagen, H. (eds.) 1881-1884. *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*, vols. I-II, Leipzig.
- Villeneuve, F. 1954. *Horace. Tome I. Odes et Épodes*, Paris.
- West, M.L. 1973. *Textual Criticism and Editorial Technique*, Stuttgart.
- Williams, R.D. 1972. *The Aeneid of Virgil. Books 1-6*, London.
- Willis, J. 1972. *Latin Textual Criticism*, Chicago & London.
- Wills, J. 1996. *Repetition in Latin Poetry*, Oxford.